

Jonj Tandari

IN MEMORIAM

JOSIP TANDARIĆ

(Kotari 1935 – Zagreb 1986)

Poslije teške bolesti umro je u Zagrebu 23. siječnja 1986. dr Josip (Leonard) Tandarić, znanstveni savjetnik u Staroslavenskom zavodu, član uredništva *Slova* i ugledni slavist, poznat po svojim istraživanjima hrvatskog glagolizma.

Tandarićevi dodiri s glagolizmom počinju u djetinjstvu, u vrijeme kada je kao dječak (1946) došao iz Kotara kod Samobora u sjemenište trećoredaca glagoljaša na Ksaveru u Zagrebu, gdje je vidio brojne glagoljske spomenike. Iz glagoljaškog sjemeništa pohađao je klasičnu gimnaziju u Zagrebu i Splitu, gdje je maturirao šk. god. 1954/55. U gimnazijskim danima završio je kratki tečaj staroslavenskog jezika kod trećoredaca glagoljaša Marka Japundžića. Teologiju (1957-1963) i postdiplomski studij teologije završio je na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu. Paralelno je završio (1957-1959) tečajeve glagoljske i ćirilske paleografije kod najboljih paleografa Vjekoslava Štefanića i Vladimira Mošina i tečaj arhivistike kod poznatog Josipa Butorca u organizaciji Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Završio je zatim slavistiku (hrvatski jezik i jugoslavenske književnosti) na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, gdje je diplomirao 9. veljače 1968. Na istom je fakultetu završio postdiplomski studij lingvistike i obranio magistarsku radnju: *Jezik sekvencija u hrvatskoglagoljskim misalima* (30. listopada 1973); 1979. (26. siječnja) obranio je doktorsku disertaciju: *Glagoljaški ritual*.

Sa Staroslavenskim institutom (od 1977. zavodom) počeo je surađivati 1959. godine i u njemu se stalno zaposlio 1973. postičući znanstvena zvanja: asistent (1973), viši znanstveni suradnik (1979), znanstveni savjetnik (1984).

Tandarićeve su istraživanja usmjerena na dvije fundamentalne teme hrvatskog glagolizma – na ritual i homilijar, koji su kao zasebne knjige rijetko sačuvane na glagoljskom pismu. Sačuvana su samo dva nepotpuna rukopisna rituala i odlomak homilijara. Mnogi su, međutim, ritualni i homiletski tekstovi integrirani zajedno s drugima u liturgijskim knjigama – misalima i brevijarima (rukopisnim i tiskanima) i u zbornicima različita sadržaja. Tandarić je postavio sebi zadatak da rekonstruira

glagoljaški ritual i homilijar na temelju sačuvanih tekstova; da utvrdi njihov sastav i opseg, da otkrije podrijetlo ritualnih i homiletskih tekstova i time odredi odnos glagoljaša prema istočnoj i zapadnoj Evropi.

Uspio je evidentirati i sabrati sve poznate glagoljske ritualne tekstove, među kojima je neke prvi put zabilježio. Sastavio je potpunu bibliografiju ritualnih tekstova (v. *Slovo* 30, 17-87). Utvrdio je da dio hrvatskoglagoljskih ritualnih tekstova potječe iz prvog razdoblja slavenske pismenosti (molitva za blagoslov jela na Uskrs, molitve uz blagoslov kuće, molitve prigodom prvog striženja kose), jer su prepisani iz staroslavenskih matica srodnih *Sinajskom euhologiju*. Za neke tekstove istočnog podrijetla pretpostavlja da su s grčkog mogli biti prevedeni i kod nas. Za većinu je ipak utvrdio da su zapadnog podrijetla, prevedeni iz latinskih izvora i da su u glagoljaški ritual ulazili u različito vrijeme – od 12. do 15. st. i različitim putovima sa sjevera – iz Francuske i Bavarske (što se do Tandarićevih istraživanja uglavnom naslućivalo). Za ritualne dijelove u misalima koji sadrže perikope evanđelja, kojih nema drugdje u misalima, uspio je utvrditi da su bliski staroslavenskom prijevodu evanđelja i da su upravo ti tekstovi važni za rekonstrukciju hrvatskoglagoljskog prijevoda evanđelja i da su ujedno dokaz o postojanju hrvatskoglagoljskih četvero-evanđelja (upravo su iz njih prepisani odlomci u ritualne tekstove). Preko ritualnih tekstova utvrđivao je filijacijske odnose među pojedinim misalima i pokazalo se da je ispravno dosadašnje mišljenje o uglavnom dva središta (sjevernom i južnom) iz kojih su se širili misalski kodeksi.

Tandarić je temeljito obradio jezik rituala, u prvom redu onoga dijela (mlađeg) koji nije naslijeđen ni prepisan iz staroslavenskih matica, već je preveden na hrvatskom tlu od domaćih ljudi (*Crkvenoslavenska jezična norma u hrvatskoglagoljskom ritualu*, *Slovo* 32-33, 53-83). Njegova je obrada bazirana na korpusu od pet glagoljskih liturgijskih knjiga – misalima: *Illirico 4*, *Ročkom*, *Novakovu*, *Mrvojevu* i *Pariškom Slave 11*, a rezultati pokazuju da je jezik ritualnih tekstova prevedenih s latinskoga zapravo normirani crkvenoslavenski jezik (hrvatskoga tipa). To opet znači da su csl. jezik glagoljaši prevodioci dobro znali kao što su dobro znali i latinski s kojega su prevodili. Upravo tim rezultatima svojih istraživanja Tandarić je dao originalan, po egzaktnoj argumentaciji izvanredno značajan, prilog diskusiji u vezi s pitanjem poznavanja norme crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagoljskih srednjovjekovnih prevoditelja i pisaca. A to je pitanje od prvorazredne važnosti za ocjenu jezičnoknjiževne situacije razdoblja. Kada u ritualnim tekstovima ima više mlađih jezičnih osobina, onda su te jezične osobine karakteristične za čitav misalski kodeks, kao i obmuto: ako je jezik ritualnih tekstova arhaičan, konzervativan, jednako je arhaičan i u ostalom dijelu kodeksa. Tandarićeva istraživanja pokazuju dakle da broj mlađih jezičnih osobina ne ovisi o vremenu nastanka prijevoda i prijepisa već upravo o stavu prevodioca i prepisivača pojedinog kodeksa. To ujedno

pokazuje da se ritualna građa po jezičnoj normi na svim razinama: fonološkoj, morfološkoj, sintaktičkoj i leksičkoj posve uklapa u hrvatskoglagoljsku liturgijsku književnost. Tim je radom Tandarić zaokružio jezična istraživanja jedne važne grupe tekstova, koji su posebice korisni kao baza za pisanje gramatike hrvatskog tipa crkvenoslavenskog jezika. Ti su tekstovi, naime, izvorna prevoditeljska djela zbog toga što se pisac nije mogao osloniti na gotove, staroslavenske, ćirilometodske, arhetipe. Po tome su oni, pored ostalog, paradigmatični za ocjenu odnosa, stava glagoljaških prevoditelja (i pisaca uopće) prema normi tradicionalnoga književnog jezika (konzervativnost, inovacije, njihov karakter itd.).

U posebnoj radnji Tandarić je upozorio na važnost glagoljskog rituala, koji je štampan u Senju koncem 15. ili početkom 16. st. zajedno s knjižicom: *Meštrija dobra umrtija (Senjski ritual iz 1507. i njegovo mjesto u glagoljskoj pismenosti, Croatica Christiana. Periodica 3/III, Zagreb 1979, 185-189)*. Pokazao je da taj glagoljski ritual ide u prve tiskane ritualne priručnike na Zapadu uopće, jer izdanja latinskih ritualnih općenitijih priručnika izlaze nešto kasnije, istom 1523. Važno je i to što senjski ritual nije nastao kao prijevod nekog latinskog rituala, već na temelju vlastite glagoljaške tradicije, kao kodifikacija ritualnih tekstova koji su se već nekoliko stoljeća prije u nas upotrebljavali.

Na postojanje homilijara kao zasebne knjige u hrvatskoglagoljskoj literaturi upućuje fragment *Ljubljanskog homilijara* i tekstovi homilija u glagoljskim brevijarima i drugdje. Stoga je Tandarić namjeravao eruirati homiletske tekstove u glagoljskim brevijarima (kojih ima trideset rukopisnih), u fragmentima brevijara i u glagoljskim zbornicima i na osnovi njih rekonstruirati glagoljaški homilijar, odrediti njegov odnos prema zbirkama homilija i pojedinačnim homilijama na Istoku i na Zapadu i napokon odrediti mjesto homilijara u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti. Uspio je detektirati homiletske tekstove iz četiri rukopisna brevijara (*Prvog vrbničkog, Vida Omišljanina, Drugog novljanskog i Padovanskog*) i utvrditi predložak prema kojemu su priređene homilije u glagoljskim brevijarima. To nije bilo lako, jer postoje mnoge različite latinske redakcije brevijara. Utvrđivanje predložka brevijarskim homiletskim tekstovima zapravo je prvi veliki korak u proučavanju glagoljaškog homilijara, koji je Tandarić obavio u radnji: *Hrvatskoglagoljski Padovanski brevijar (Slovo 27, 129-147)*. U njoj je obrađen homiletski sastav s incipitima sermone i homilija s provjeravanjem i identificiranjem njihovih autora, što je osobito važno kada se zna da pojedine homilije krivo dolaze pod tuđim imenom.

Treća fundamentalna tema koju je Tandarić obrađivao i koja izvire iz njegovih istraživanja rituala jest hrvatskoglagoljski evanđelistar. U evanđelistaru hrvatskoglagoljskih misala on je uočio pojavu svojstvenu samo perikopama u njima, a ta je da naš priređivač proširuje pojedine rečenice dopunjujući ih riječima ili cijelim rečeni-

cama iz sinoptičkih mjesta. Takva slobodno oblikovana mjesta pokazuju ujedno da je priređivač prijevoda dobro poznao tekst, da je imao određeni književni ukus i kreativan odnos, sve u granicama koje su bile dopuštene. Sličan postupak uočio je u prijevodu poslanica u ritualu i brevijaru, što znači da su povezivane čitave rečenice srodna sadržaja iz različitih mjesta. Tandarić je dao nove podatke za rekonstrukciju evanđelistara u hrvatskoglagoljskoj književnosti i tim je podacima ujedno dokazao da su postojala hrvatskoglagoljska četveroevanđelja. Podatke je našao u perikopama koje su srodne u ritualu i misalu uočivši da one u ritualu nisu priređene prema tekstu u misalima, već prema drugim izvorima, bliskim staroslavenskim ćirilometodskim tekstovima; perikope u ritualima nisu dakle prilagođavane tekstu Vulgate (v. recenziju na knjigu J. Vrane, *Najstariji hrvatski glagoljski evanđelistar*, Beograd 1975, Slovo 27, 198–203). Tandarić je pronašao da *Pariški zbornik Slave 73* sadrži misni red (*Ordo missae*) i kanon prvotne, još nereformirane redakcije glagoljaškog sakramentara, koja je općenito nestala iz upotrebe nakon franjevačke reforme u 13. st., pa se nije sačuvala ni u fragmentima. Komparativno proučavanje svih hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga otkrilo je da se takav tekst nalazi u *Pariškom zborniku* iz 14. st. (*Ordo missae u Pariškom zborniku Slave 73*, Slovo 29, Zagreb 1979, 5–30). Time je J. Tandarić pomakao kronološku granicu unutar koje se može pratiti povijest hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga.

Na korpusu krčkih glagoljskih liturgijskih kodeksa (onih koji su nastali na Krku) Tandarić je pokazao osobine po kojima se oni izdvajaju iz ostale glagoljske književnosti (*Osobine krčkih glagoljskih liturgijskih kodeksa*. *Croatica Christiana*. Periodica. God. IV, Zagreb 1980, br. 6, 136–140). Krčkim kodeksima on pribraja i novootkriveni *Padovanski brevijar*, koji je sam opisao, datirao ga u sredinu 14. st. i pokazao da je po mnogim osobinama srodan najstarijem glagoljskom *Vrbničkom prvom* brevijaru iz kraja 13. st., a za nj se pouzdano zna da je napisan na Krku. Kao osnovnu osobinu krčkih liturgijskih kodeksa ističe čuvanje starijeg stanja – liturgijskog, tekstološkog i jezičnog (u *Vrbničkom prvom* brevijaru i u *Brevijaru Vida Omišljanina* sačuvani su prijevodi dijelova Starog zavjeta prema Septuaginti, a s grčkog su prevedene i apostolske poslanice).

U skladu sa zaključcima međunarodnog znanstvenog skupa: *Glagoljica – jedanaest stoljeća jedne velike tradicije* (održanoga 1969. u Zagrebu i na glagoljaškom terenu u povodu 1100. obljetnice Ćirilove smrti) da se pomognu sva nastojanja kako bi se glagoljanje (staroslavenska liturgija) nastavilo tamo gdje je oduvijek bilo i da se u tu svrhu prirede staroslavenski kompendiji, Tandarić je na poticaj uglednih paleoslavista (Mareša, Tkadlčička i dr.) priredio novi staroslavenski misal (*Rimski misal ... Čin misi s izbranimi misami*. K.S. Zagreb 1980, str. 64). Zapravo je to dio Misala (misni red s euharistijskim molitvama i nekoliko misnih obrazaca) u kojemu je službeni liturgijski latinski tekst Tandarić preveo na crkvenoslavenski hrvatskog

tipa. Tim se izdanjem i nakon Drugog vatikanskog koncila produžuje jedna izuzetno dragocjena narodna baština koja kod Hrvata traje već punih jedanaest stoljeća. Izdanje je pozitivno ocijenjeno u stručnoj literaturi (V. Tkadlčič, *Croatica Christiana*. Periodica 9, god. VI, Zagreb 1982, 131-135; F. V. Mareš, *Slovo* 32-33, Zagreb 1982-1983, 123-130) kao izdanje koje zauzima »važno mjesto u povijesti crkvenoslavenske književnosti« i koje će zadržati »zauvijek svoj ključni položaj kao prva hrvatskoglagoljska knjiga nakon jezične reforme u liturgiji« (Mareš 130).

Tandarić je sudjelovao na znanstvenim skupovima i kongresima uvijek s priložima iz problematike glagolizma. Na IX međunarodnom slavističkom kongresu u Kijevu 1983. referirao je o hrvatskoglagoljskom Apostolu između Istoka i Zapada (v. *Croatica*, god. XIV, sv. 19, Zagreb 1983, 155-166). Tu on prati i pokazuje način na koji je u glagoljskim liturgijskim tekstovima izvršeno povezivanje naslijeđenog staroslavenskog teksta s latinskim liturgijskim predloškom. On ističe duboke veze koje hrvatskoglagoljske kodekse povezuju s istočnom crkvenom tradicijom, a to je u prvom redu čuvanje prijevoda prema grčkom predlošku i čuvanje odlomaka koji nisu u upotrebi u Zapadnoj crkvi i karakteristični su za istočne, grčke i slavenske Apostole. I poslije reforme brevijara provedene u 13. st. u nekim hrvatskoglagoljskim brevijarima sačuvani su npr. odlomci *Skazanija* (uvoda u Pavlovu poslanicu Korinćanima). Ono je uobičajeno u istočnoslavenskim i južnoslavenskim ćirilskim tekstovima Apostola. Odlomci *Skazanija* čitali su se u glagoljskim oficijima, što je potpuno strano liturgijskoj tradiciji zapadne crkve. Tandarić je uočio zakonitosti po kojima se odvijalo prilagođavanje glagoljskih liturgijskih tekstova latinskom, na koji se s vremenom oni počinjju oslanjati. Prilagođavanje latinskom tekstu susreće se i u misalima i brevijarima, ali ne na isti način ni u istoj mjeri. Tandarić pokazuje da se apostolske perikope u misalima usklađuju s latinskim tako da im se najprije prilagođuju samo početak i svršetak, a u samoj perikopi promjene se susreću istom u mlađim misalima. U brevijarima je drukčije. Skupina brevijara – uglavnom onih krčkog porijekla, gotovo da se ne prilagođuje Vulgati, dok su u drugim brevijarima čitave poslanice usklađene s latinskim tekstom, a u isto vrijeme u istim kodeksima pojedine su poslanice sačuvane u prvotnom prijevodu.

Na znanstvenom skupu o hrvatskoj knjizi u 15. i prvoj pol. 16. stoljeća, koji je 1983. u Zagrebu organizirala Jugoslavenska akademija u povodu 500. obljetnice prve hrvatske i južnoslavenske tiskane knjige – glagoljskog *Misala* iz 1483. J. Tandarić je govorio o prvotisku glagoljskog brevijara iz 1491. od kojega je poznat samo jedan nepotpun primjerak i fragment kalendara (v. *Slovo* 34, 125-157). Nije sačuvan kolofon, a nema ni drugih materijalnih podataka o mjestu njegova tiskanja niti o tome tko ga je za tisak priredio. U svom prilogu Tandarić je pokušao odgovoriti na pitanje tko ga je za tisak mogao prirediti, pa je u tu svrhu identificirao biblijska čitanja u temporalu i sanktoralu, utvrdio homiletski sastav brevijara i potanko

proučio sanktoral uspoređujući ga s ostalim rukopisnim i tiskanim glagoljskim brevijarima. Pokazalo se da se prvotisk glagoljskog *Brevijara* iz 1491. u prvom dijelu temporala (do početka korizme) slaže s najstarijom glagoljskom tradicijom kakva je sačuvana npr. u *Vrbničkom prvom* brevijaru. U ostalom dijelu godine slijedi jednu mlađu tradiciju, a ona se razlikuje od tradicije u zadarsko-krbavskim brevijarima. U sanktoralu se pak slaže s onim istarskim brevijarima koji nemaju kulta Ćirila i Metodija ni jače istaknutih franjevačkih svetkovina. Za jezik je karakteristična pojava zamjenice *če* umjesto *čbto*. Tandarićev je zaključak da su prvotisk glagoljskog *Brevijara* iz 1491. za tisak priredili istarski glagoljaši, jednako kao što su za tisak priredili i prvotisk *Misala* iz 1483. Međutim po tehničkim osobinama *Brevijar* zaostaje za *Misalom*.

Tandarićeve radnje *Grafički zanci prve hrvatske tiskane knjige* (Slovo 14, 1964, 110-120) i *Grafički znakovi Prvotiska* (Misal po zakonu rimskoga dvora. Pretisak, Zagreb 1971, LXI-LXVIII) prve su analize grafičkog inventara u glagoljskom prvotisku, tj. *Misala* iz 1483. godine.

Tandarić je radio na *Rječniku općeslavenskoga književnog (crkvenoslavenskog) jezika*, koji se u Staroslavenskome institutu priprema od 1959. godine. Za *Rječnik* je ekscerpirao najteže izvore, većinom jedva čitljive fragmente; utvrdio grčke leksičke paralele za ekscerpirane novozavjetne biblijske tekstove od slova A do slova P; obradio riječi slova A od АТІРБСКБ do АШЕНБ; bio je član uredništva *Rječnika* i s ostalim članovima redigirao obrađenu građu slova A. Za gramatiku crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije obrađivao je pridjeve i participe.

Bio je član uredništva *Slova* i za nj je recenzirao mnoge rukopise, objavio više studija, recenzija i osvrtu. U posljednjim brojevima *Slova* Tandarić je bio jedan od najplodnijih suradnika. — Suradivao je u *Leksikonu pisaca Jugoslavije*, za koji je obradio priloge o Antunu Mahničju, Martinu Martešićju, popu Mihovilju, Dragutinu Antunu Parčićju, Ivanu Ostojićju i Ivanki Petrović. Za *Hrvatski biografski leksikon* napisao je priloge o Ivanu Berčićju, Stjepanu Belićju, Gabrijelu Bolmarčićju i Mateju Bošnjaku.

Glagoljaštvom je prožet i ispunjen sav Tandarićev rad. Sa suzdržanom ljubavlju, ali sa strašću franjevca trećoreca glagoljaša i istančanog slavista ulazio je u najdublje slojeve glagoljskih tekstova i otkrivao u njima niti koje hrvatski glagolizam vežu sa samim počecima slavenske pismenosti i istodobno je u njima pronalazio vlastite, autohtone crte. Glagolizam je za nj značio i sam život. Čak i onda kada je u doslovnom smislu riječi bio vezan uz bolesničku postelju živo se zanimao za sve ono što se zbivalo u Metodijevoj godini i za sve što se događalo u njegovu Staroslavenskom zavodu, u kojemu su ga svi voljeli i poštovali. Uzbudivao ga je i usrećivao svaki

konkretan rezultat u glagoljskoj problematici. Samo nekoliko dana prije smrti s uzbuđenjem je listao stranice istom objavljenih u hrvatskom prijevodu *Žitija sv. braće*, u kojima je trebao i sam surađivati. Listao je novi broj *Slova* i zamolio da se i *Žitija* i *Slovo* iz bolnice odnesu kući na njegov radni stol da ih može temeljito pročitati kada se vrati. Radovao se svakom posjetu svojih kolega iz Staroslavenskog.

Preranim odlaskom Josipa Leonarda Tandarića Staroslavenski je zavod izgubio svojega plemenitog člana i nenadoknadivog suradnika. Njegov ljudski i znanstveni lik ostaje uzorom. Hvala mu za sve što je učinio.

BIBLIOGRAFIJA

znanstvenih i stručnih radova Josipa Tandarića

1964

- 1) *Grafički znaci prve hrvatske tiskane knjige*. Slovo 14, Zagreb 1964, 110-120.

1971

- 2) *Sadržaj Misala; Grafički znakovi našeg Prvotiska*. Misal po zakonu Rimskoga dvora. Prvotisak: godine 1483. Pretisak: Zagreb 1971, III-XIV; LXI-LXVIII.
- 3) *Slovo. Časopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu*. Zbornik za slavistiku 2, Novi Sad 1971, 173-176.

1972

- 4) *Hrvatska književnost srednjega vijeka. Pet stoljeća hrvatske književnosti 1*. Zbornik za slavistiku 3, Novi Sad 1972, 171-173.

1973

- 5) *Novi staroslavenski misal. Prigodom izdanja Rimskog misala slověnskym jazykem, v Olomuci 1972*. Slovo 23, Zagreb 1973, 205-210.
- 6) *Slovo. Časopis Staroslavenskog instituta »Svetozar Ritig«*. Zbornik za slavistiku 4, Novi Sad 1973, 187-192.
- 7) *Missale Heroiae ducis Spalatensis croatico-glagoliticum*. Vjesnik bibliotekara Hrvatske, god. XIX, Zagreb 1973, br. 1-4, 113-115.